

Molnár Antal: Reformáció és ellenreformáció hatása Magyarországon a 16-17. században

A reformáció terjedését a mohácsi csata, majd a török előrenyomulás következtében kialakuló kaotikus politikai viszonyok és a katolikus egyházi struktúrák pusztulása nagyban elősegítették. A lutheri tanítások a legkorábbi tartós sikert az erdélyi és szepességi szászok között érték el. Az erdélyi szászok reformációja Honterus János (1498–1549) brassói lelkész, a felső-magyarországiaké pedig Stöckel János (1510–1560) bártfai rektor nevéhez fűződik. Stöckel szerkesztette meg a magyarországi reformáció első nagyjelentőségű, lutheri szellemű hitvallási iratát, amellyel a felvidéki öt szabad királyi város védekezett I. Ferdinánd király előtt az eretnokség vádjá ellen.

A reformáció első szakaszában a tanítás még nem vált felekezet-formáló erővé, hiszen a hívek meglehetősen szabadon válogattak a teológiai tanítás elemeiből és az egyházi cselekményekből. Ez az eklektikus vallásosság éppúgy jellemző volt a reformátorokat támogató főurakra, mint a mezővárosi közösségekre vagy a falusi plébánosokra. A reformáció mellett kiálló földesurak (Thurzó Elek, Révay Ferenc, Perényi Péter, Nádasdy Tamás (**Sz03a**), Petrovics Péter) a katolikus vallásgyakorlat számos eleméhez ragaszkodtak. A földesuraknak nagy szerepük volt ugyan a reformáció gyors elterjedésében, de a hatalmuk alatt álló falvak és mezővárosok sok esetben tőlük függetlenül döntöttek egyik vagy másik irányzat mellett. A közösségek vallási hovatartozását évtizedekig sokszor csak az határozta meg, hogy milyen eszméket valló egyházi személyt tudtak megfogadni.

A helvét reformáció két jelentős központja, Zürich és Genf hatása az 1550-es évek elejétől mutatható ki a magyar reformáció történetében. Az első Zwingli szellemében működő reformátor, a gyulafehérvári **kanonokból** prédikátorrá lett Kálmáncsehi Sánta Márton (? – 1557) volt. Kálmáncsehi nemcsak Zwinglinek az úrvacsoráról alkotott merészebb felfogását követte, hanem a svájci hitújító gyakorlati programját követve a tiszántúli templomokból eltávolította az oltárokat, képeket és szobrokat. A katolikusok mellett a lutheri reformáció követőivel is meggyűlt a baja, végül halála akadályozta meg abban, hogy tanítására alapuló egyházszervezetet hozzon létre.

A Kálmáncsehi által megkezdett munkát a következő évtizedben a helvét irányhoz egyre nagyobb számban csatlakozó prédikátorok folytatták. Az úrvacsoráról vallott felfogásuk miatt sakramentáriusnak ("szentségtagadó") is hívott svájci reformáció a magyar nemesség mellett mindenekelőtt a mezővárosi polgárság, a végvári katonaság és a parasztság körében terjedt el. A hódoltságban (többek között) a rendkívül nagy tudású Szegedi Kis István (1505–1572) (**Sz05**), a Tiszántúlon pedig a szintén kiemelkedő tehetségű és munkabírású Mélius Juhász Péter (1536–1572) tanító és szervező munkájának eredményeként az 1560-as évek második felére kialakult az önálló református egyházszervezet. A tanítás és az egyházigazgatás megszilárdítására mindenekelőtt a katolikusok és a lutheri irányt követők részéről jövő támadások, illetve az Erdély felől érkező újabb áramlat, az Szentháromság-tagadók (antitrinitáriusok) miatt volt szükség. Északkelet- és Kelet-Magyarországon, illetve Erdélyben a német és a svájci irány elkülönülése 1566–1567-re végbement, legfontosabb állomása a II. helvét hitvallást elfogadó debreceni zsinat volt (1567).

Észak- és Nyugat-Magyarországon ez a szétválás csak a 16. század végén következett be, mégpedig az evangélikus egyházon belül keletkezett szakadás következtében. Az evangélikus prédikátorok és nemesek egy része ugyanis Melancthon tanainak hatására hajlott az úrvacsora szimbolikus értelmezésére (*kryptokálvinisták*, magyarul titkos kálvinisták), ez a csoport végül az 1591. évi csepregi hitvita után formálisan is a reformátusokhoz csatlakozott, és a két, eddig közös egyházszervezetben élő felekezet kettévált.

A magyarországi református egyház teológiájára nem kizárólag és nem is elsősorban Kálvin tanítása hatott, hanem ugyanilyen fontos szerepet játszottak a svájci reformáció második generációjának képviselői, Bullinger és Bőze is. A kálvini tanítás több pontja a magyar társadalmi fejlődés sajátosságai miatt csak erősen módosult formában valósult meg. Mindenekelőtt a kálvini egyházalkotmány alapját jelentő presbitériumok hazánkban csak a 17. századtól kezdve jelentek meg, korábban a gyülekezetek közvetlen irányítása a lelkész kezében volt. Ugyanígy nem érvényesülhetett a kamatszedést engedélyező kálvini tanítás sem. Ezzel szemben a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállásra vonatkozó tétel termékenyítőleg hatott a Habsburg-ellenes felkelések idején a magyar nemesi ideológiára.

A magyarországi reformáció legradikálisabb, de még szilárd egyházzá szerveződött ága a Szentháromság-tagadó (antitrinitárius) irányzat volt. Az antitrinitárius eszmék Itáliában és Lengyelországban jelentek meg először, képviselői nem fogadták el Jézus isteni mivoltát, ezért tagadták a Szentháromságot. Legismertebb képviselőik Szervét Mihály (1511–1553) spanyol orvos és teológus, akit nézetei miatt Kálvin Genfben megégetett, és a mérsékelt vonalat képviselő Fausto Sozzini. Az antitrinitárius tanok erdélyi megjelenése János Zsigmond fejedelem olasz udvari orvosa, Blandrata György (1515–1588) nevéhez fűződik. Az ő hatására fogadta el a szentháromság-ellenes eszméket a fejedelem és Dávid Ferenc (1510–1579) kolozsvári református püspök. Az antitrinitárius vallás szabad gyakorlását Erdélyben az 1568. évi tordai országgyűlés engedélyezte, ezzel négyre emelkedett a fejedelemségben a **bevett vallások** száma.

A zseniális szónok és vitázó hírében álló Dávid hatására Kolozsvár lakosságának jó része csatlakozott az új tanításhoz, a század nyolcvanas éveiben Erdély magyar lakosságának mintegy fele antitrinitárius nézeteket vallott. A szentháromságtagadók egyre radikalizálódó mozgalmaival (**szombatosok**) szemben a mérsékelt irányzat egyházzá szervezése és a tanítás rögzítése a 16. század végén történt, mindenekelőtt Hunyadi Demeter (? – 1592) és Enyedi György (1551 körül – 1597) püspökök tevékenységének eredményeként. Unitárius egyházzá a 17. század elejétől kezdve beszélhetünk.

A 16. század folyamán a katolikus egyház gyakorlatilag elvesztette magyarországi hadállásait. A mohácsi csatában az ország 12 püspöke közül 6 elesett. Az ezt követő évtizedekben a két király saját híveit jutalmazta a püspöki székekkel (illetve inkább azok jövedelmeivel), akiket egyházmegyéjük vallási helyzete általában vajmi kevéssé érdekelt. Bécsben és Pozsonyban éltek, ahol politikai, diplomáciai, illetve a későközépkori gyakorlatnak megfelelően elsősorban hivatali tevékenységet folytattak. A pápák a visszaélések miatt vonakodtak a **főkegyúri jogukra** hivatkozó uralkodók által kinevezett püspököket megerősíteni, ennek következtében az országban alig volt felszentelt püspök (1538-ban 3, 1574-ben pedig 4). A király maga sem sietett a gazdagabb egyházi javadalmak betöltésével, ugyanis ezek jövedelme a török elleni védelmi rendszer egyik fontos pénzforrását jelentette.

A magyarországi katolikus újjáéledés kiindulópontja Nagyszombat városa lett, ugyanis ide költözött az esztergomi **érsekség** a török veszély miatt. A katolikus megújulás és az ellenreformáció első jelentős képviselője Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568). A humanista képzettségű, **erasmista** főpap nagy lendülettel fogott hozzá egyháza megreformálásához: megbízottjaival egyházlátogatást végeztetett a főegyházmegye plébániáin, majd 1560 és 1566 között öt egyházmegyei zsinaton hozott törvényeket a feltárt hiányosságok orvoslására. Püspökeit hasonló reformtevékenységre ösztönözte.

Oláh másik fontos alkotása a nagyszombati városi iskola és az esztergomi káptalannal együtt Nagyszombatba menekült káptalani iskola egyesítése 1554-ben, majd az egyházmegyei szeminárium megalapítása 1558-ban. 1561-ben megtelepítette székhelyén a jezsuita rendet, de a pátereknek az anyagi és személyi nehézségek miatt 1568-ban el kellett hagyniuk a várost. Oláh reformkísérlete tehát kudarcba fulladt, de munkatársaival (Telegdi Miklós, Monoszlai

András, Draskovics György) fontos előkészítő munkát végeztek, amelynek gyümölcse a következő évszázadban érett be. A jezsuiták alig két évtized szünet után, 1586-ban újból megjelentek az országban.

Rövid távon hasonlóan sikertelen volt Báthory István erdélyi fejedelem kísérlete a katolikus egyház erdélyi pozícióinak megerősítésére. Ebbéli fáradozásában az erdélyi törvények erősen korlátozták (például az erdélyi püspök nem jöhetett be az fejedelemségbe). Báthory szintén a katolikus restauráció leghatásosabb képviselőihez, a jezsuitákhoz fordult, és 1579-ben Kolozsmonostoron, majd két évvel később Kolozsváron telepítette meg őket, ahol elsősorban iskolájukkal értek el jelentős eredményeket. Az uralkodó halála utáni zavaros évtizedekben többször el kellett hagyniuk Erdélyt, 1603-ban a feldühödött kolozsváriak rendházukat is feldúlták. **(Sz08)** Ugyanakkor számos fiatal (köztük Pázmány Péter későbbi esztergomi érsek) lépett be a rendbe, akik a következő évtizedekben a magyarországi katolikus újjáéledés főszereplői lettek.

Sajátosan alakult a katolikus egyház helyzete a hódolt Magyarországon. A török hódítás után az elfoglalt területek püspökei nem térhettek vissza székhelyeikre, hanem híveiktől távol, általában Bécsben, Nagyszombatban vagy Pozsonyban éltek. A magára maradt lakosság túlnyomó többsége csatlakozott a lutheri, majd a helvét reformációhoz. A katolikus egyház csak olyan városokban maradt fenn, ahol a helyi ferences kolostor és a helyi társadalom között szoros kapcsolatok voltak, például Szegeden és Gyöngyösön. Más vidékeken (például Baranyában) a világi katolikus prédikátorok (a 17. század elejétől **licenciátusoknak** hívták őket) tartották meg a falvak katolikus hitét. A dél felől érkező, nagyszámú katolikus horvát és bosnyák betelepülővel és kereskedővel együtt megjelentek a boszniai ferencesek is, különösen a déli, illetve Duna-menti területeken.

A mohácsi vésztől a 16. század végéig a királyi Magyarországon az uralkodó és az államhatalom a protestantizmus terjedését gyakorlatilag nem tudta megakadályozni. Az erre vonatkozó nem túl határozott országgyűlési végzéseket nem hajtották végre. Az első komolyabb ellentámadás I. Rudolf uralkodása idején történt, amikor (osztrák és cseh mintára) néhány katolikus főpap katonai segítséggel megkezdte a protestáns templomok és iskolák lefoglalását, a lelkészek és tanítók elűzését. Ebben segítségükre voltak a Felső-Magyarországon állomásozó zsoldosseregek parancsnokai is.

Az erőszakos eszközökkel történő rekatolizáció a protestáns nemesség és városi polgárság részéről igen komoly ellenállásba ütközött. Különösen nagy felháborodást váltott ki a kassai evangélikus templom elfoglalása és katolikusoknak való átadása, illetve az 1604. évi országgyűlési határozatokhoz önkényesen hozzácsatolt 22. törvénycikk, amely a jövőben megtiltotta a vallásügy országgyűlési tárgyalását **(Sz09)**. Ezek a lépések (többek között) a Bocskai István által 1604-ben indított Habsburg ellenes felkelés közvetlen kiváltó okai voltak.

Az államhatalom és a katolikus főpapság a fegyveres rekatolizáció igen gyors kudarcából hamar levonta a tanulságot: az osztrák tartományokban alkalmazott erőszakos módszerrel az erős magyar rendiségre támaszkodó protestantizmussal szemben nem tudnak eredményt elérni. Ezért az 1606. évi bécsi békében és az ezt szentesítő 1608. évi országgyűlésen az udvar és a rendek vallásügyben is kompromisszumot kötöttek. Ennek értelmében az uralkodó szabad vallásgyakorlatot biztosított a főurak, nemesek, végvári katonák, szabad királyi városok és királyi mezővárosok részére. Ez természetesen csak a lutheri (evangélikus) és a helvét (református) irányra vonatkozott. Ezt a vallásszabadságot az elkövetkező évtizedek Habsburg-erdélyi békekötései megerősítették és kiegészítették, és egészen 1671-ig az állam és az egyház jogi viszonyának alapja lett.

A reformáció és az ellenreformáció történetének egyik legizgalmasabb fordulópontját jelentették az 1608 utáni évtizedek eseményei. Ekkortól kezdve ugyanis a belső megújulásra törekvő katolikus egyház elérte azt, amelyet erőszakkal és a fegyverek árnyékában nem volt képes megvalósítani. A magyarországi katolikus megújulás két vezéralakja Forgách Ferenc

(1607–1615) és Pázmány Péter (1616–1637) esztergomi érsekek voltak. Forgách (korábban maga is a fegyveres rekatolizáció híve) 1611-ben Nagyszombatban tartományi zsinatot tartott, amely a Tridenti Zsinat határozatainak megvalósítását határozta el. Bár a zsinat Magyarországon hivatalosan csak a zágrábi és a győri püspökségben került kihirdetésre, ugyanakkor az 1610-es évektől megkezdődött a legfontosabb egyházfegyelmi határozatok (zsinatok, egyházlátogatások, papnevelés stb.) gyakorlatba való átültetése. Szintén ezekben az években jelentek meg újból a jezsuiták Magyarországon, 1615-ben már két kollégiumuk (Nagyszombat és Homonna) volt az országban. Intézményeik nem csak híres iskoláik, hanem az egyre nagyobb számban katolikus vallásra térő főurak birtokain végzett térítőmunkájuk révén is fontos központok voltak.

Elődeinél is jelentősebb volt a jezsuitából esztergomi érsekké lett Pázmány Péter tevékenysége. Pázmány óriási hatásának titka, hogy az egyházi megújulás valamennyi eszközét mesterien fel tudta használni. A vallásos irodalom minden műfajában (hitvitázó művek, teológiai összegzés, prédikáció, imádságoskönyv) maradandót alkotott, gondot fordított az iskolázásra és a katolikus papok nevelésére, jezsuita kollégiumok alapítását segítette elő. Ezen a téren legnagyobb alkotása a nagyszombati egyetem megalapítása 1635-ben. Emellett egyházmegyei, tartományi és nemzeti zsinatokat tartott, megbízottaival egyházlátogatást végeztetett az egyházmegye plébániáin. Pázmány és a jezsuiták hatására számos főúr és nemes vált katolikusá, az ő áttérésük a **kegyúri** jogok miatt idővel maga után vont a birtokaikon élő jobbágyok katolizálását is. Joggal (bár némi túlzással) mondták tehát a kortársak: Pázmány protestáns országban született és katolikusban halt meg.

A katolikus újjáéledés eredményei a hódolt ország részben és Erdélyben csak késve és áttételesen mutatkoztak. A török alatt élő katolikusok között 1612-től kezdve működtek jezsuita misszionáriusok, akik szerencsésen egészítették ki a magyar és bosnyák ferencesek, illetve a Rómából küldött misszionáriusok munkáját, noha a különböző rendek együttműködése nem mindig volt surlódásmentes (**Sz13**). Pázmány zsinatai a licenciátusok működését is legalizálták, akik egészen a hódoltság végéig megtartották híveiket a katolikus vallásban. Az Erdélyi Fejedelemség területén pedig csak a székelyföldi ferencesek és világi papok, illetve a kiűzés árnyékában dolgozó jezsuiták képviselték a katolikus egyházat.

A 17. századi erdélyi fejedelmeknek, Bethlen Gábornak és a két Rákóczi Györgynek az egyházpolitikája a református egyház megerősödését célozta, noha Bethlen nagy türelmet tanúsított az unitárius és katolikus felekezetek irányában is. I. Rákóczi György, és különösen fia, II. Rákóczi György uralkodása idején erősödött a két felekezetre gyakorolt nyomás. Az unitárius egyház a 17. században súlyos belső válságon ment keresztül, és egyre inkább védekező helyzetbe került. Az 1638. évi dési országgyűlésen hozott döntés az antitrinitarizmus legmérsékeltebb irányzatát tette kötelezővé, és megszigorította az unitárius egyház felett gyakorolt állami felügyeletet (*dési complanatio*). Ettől kezdve a radikálisabb irányzatokat (mindenekelőtt a szombatosokat) a törvény üldözte. A jezsuiták pedig 1653-ban ideiglenesen Erdély elhagyására kényszerültek. A református fejedelmek egyházpolitikájának következtében Erdélyben a 17. században a református vallás **államvallássá** vált.

A 17. század első felének katolikus sikerei egyértelműen a belső megújulás érdekében tett erőfeszítéseknek köszönhetőek, de természetesen helyi szinten ekkor is találkozunk erőszakos lépésekkel, amelyek már az ellenreformáció irányába mutattak. Az ellenreformációs vonal az 1660-as évektől nyert egyre inkább teret, ennek oka az egyre növekvő politikai feszültség mellett I. Lipót császár és magyar király türelmetlenebb egyénisége, és az erősödő Habsburg abszolutista tendenciák voltak. Ezen túl a protestáns rendiség meggyengülése miatt a magyar főpapság is elérkezettnek látta az időt a határozottabb fellépésre. Ennek eseményei a Bocskai-felkelést megelőző évtizedek ismert forgatókönyve szerint játszódtak le: templomok és iskolák elfoglalása, lelkészek és tanítók elűzése, és helyettük katolikus egyháziak beiktatása.

A részben a vallási sérelmek miatt elégedetlen magyar rendiség mozgalmának (Wesselényi-összeesküvés) elfojtása után 1671-től 1681-ig ("gyászévtized") a király felfüggesztette a magyar alkotmányt, és a katolikus főpapság segítségével kísérletet tett a magyarországi protestantizmus teljes megtörésére. Ennek érdekében 1673–1674 folyamán Szelepchényi György esztergomi érsek (1666–1685) vezetésével a pozsonyi vésztörvényszék elé politikai hűtlenség vádjával mintegy négyszáz protestáns lelkészt idéztek meg, és közülük 41 főt gályarabságra ítélték (1675). Az életben maradt 30 gályarab lelkészt egy év múlva De Ruyter holland tengernagy váltotta ki.

Az erőszakos ellenreformáció második hulláma (akárcsak elődje) ismét világosan megmutatta: ilyen módszerekkel csak a protestánsok összefogását segítik elő helyi szinten éppúgy, mint az országos politikában. Az ellenállás a Thököly Imre által vezetett kuruc felkelésben csúcsonyult ki, amely ismét engedményekre kényszerítette az udvart. Az 1681. évi soproni országgyűlés visszaállította az ország alkotmányát és az **artikuláris helyeken** engedélyezte az evangélikus és református vallásgyakorlatot.

A 16–17. század a kereszténység történetének talán legbonyolultabb időszaka. A magyarországi reformáció sokszínűségében felülmúlta az európai fejlődést, mivel Erdélyben a Szentháromság-tagadók is önálló egyházzá váltak. A másik magyar sajátosság, hogy hazánkban meglehetősen vallási sokszínűség tudott állandósulni, egyik protestáns felekezet sem jutott abszolút túlsúlyba a többivel szemben, az egyházszervezetek párhuzamosan épültek ki. Emellett a katolikus egyház sem szűnt meg, a katolikus hierarchia folyamatosan fennmaradt, és néhány évtizedig tartó tetszhalál után a 17. század elején egyenrangú félként szállt harcba a lelkek visszahódításáért. Magyarországon tehát (az európai országoktól eltérően) nem jött létre protestáns nemzeti egyház (német fejedelemségek, skandináv országok), ugyanakkor a katolikus egyház sem tudta hegemoniáját megőrizni (Itália, Spanyolország), vagy pozícióit visszaszerezni (Franciaország, Lengyelország, Habsburg-tartományok).